National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(64): 410-416
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

यासं. मणिकण्ठ सायि.
विद्यावारधिः शोधच्छात्रः,
विभागः शिक्षा विभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरूपतिः

Correspondence:
यासं. मणिकण्ठ सायि.
विद्यावारधिः शोधच्छात्रः,
विभागः शिक्षा विभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरूपतिः

शंकराचार्याणां कृतिषु सामाजिक तत्वानि

यासं. मणिकण्ठ सायि.

१.सहकारः

श्लोकः **जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटतरा या संविदुज्जृम्भते ।**
या ब्रह्मादिपिपीलिकान्ततनुषु प्रोता जगत्साक्षिणी ।
सैवाहं न च दृश्यवस्त्विति दृढप्रज्ञापि यस्यास्ति चेत् ।
चाण्डालोऽस्तु स तु द्विजोऽस्तु गुरुरित्येषामनीषामम॥ मनीषापञ्चकम्

तात्पर्यम्: अस्य श्लोकस्य तात्पर्यमिदम्—यत् जाग्रत्, स्वप्न तथा सुषुप्ति इत्येतासु त्रिष्ववस्थासु यत् चैतन्यं निरन्तरं प्रकाशते, यच्च ब्रह्मादिदेवताभ्यः आरभ्य पिपीलिकापर्यन्तं सर्वेषु प्राणिषु समानरूपेण व्याप्तं जगतः साक्षिरूपेण तिष्ठति, तदेव स्वस्य वास्तविकमात्मस्वरूपम्। आत्मा न शरीरः, न जातिः, न वर्णः, न कुलम्, न सामाजिकः पदभेदः, किन्तु सर्वेषां मध्ये समरूपेण स्थितं ब्रह्मस्वरूपमेव। यस्य पुरुषस्य एषा दृढा निश्चयात्मिका बुद्धिः भवति यत् "अहमेव तत् सर्वव्यापकं चैतन्यम्, न तु दृश्यशरीरादिरूपः", तस्य दृष्टौ ब्राह्मणः चाण्डालः वा कश्चिदपि भेदः नास्ति। तस्मात् यदि चाण्डालोऽपि ब्रह्मतत्त्वस्य साक्षात्कारं प्राप्तवान्, तर्हि स एव गुरुत्वस्य योग्यः; यदि ब्राह्मणोऽपि आत्मज्ञानरहितः, तर्हि केवलं जन्मना तस्य गुरुत्वं न सिद्ध्यति। अतः ज्ञानमेव मनुष्यस्य वास्तविकं महत्त्वं निर्धारयति, न तु जातिः, वर्णः वा सामाजिकस्थितिरेव।

श्लोकार्थ :अस्मिन् श्लोके श्रीशङ्कराचार्यः अद्वैतवेदान्तस्य सामाजिकपरिणामं अत्यन्तं स्पष्टतया प्रतिपादयति। यः पुरुषः जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति इत्येषु त्रिष्ववस्थासु प्रकाशितां चैतन्यस्वरूपिणीं आत्मसत्तां स्वस्य तथा सर्वेषां प्राणिनां मध्ये समरूपतया पश्यति, सः कदापि बाह्यभेदेषु न प्रवर्तते। ब्रह्मादिदेवताभ्यः आरभ्य पिपीलिकापर्यन्तं सर्वेषु प्राणिषु एकमेव चैतन्यं व्याप्तमस्ति इति दृढनिश्चयः तस्य भवति। अतः तस्य दृष्टौ जातिः, वर्णः, कुलम्, धनम्, विद्या, सामाजिकप्रतिष्ठा वा न कस्यचित् श्रेष्ठत्वं वा हीनत्वं वा निर्धारयितुं समर्थाः। यः एतादृशीं समदृष्टिं धारयति, सः चाण्डालः भवतु अथवा ब्राह्मणः, स एव गुरुत्वस्य अधिकारी इति शङ्कराचार्यस्य दृढा मनीषा।

विश्लेषणम्

अयं श्लोकः सामाजिकसमरसतायाः तथा सहकारतत्त्वस्य दार्शनिकमूलाधारः इति स्वीकर्तुं शक्यते। शङ्कराचार्यस्य अद्वैतसिद्धान्ते भेदस्य मूलम् अविद्या, अभेदस्य मूलं ब्रह्मज्ञानम्। यदा मनुष्यः आत्मानं सर्वेषु भूतेषु पश्यति, तदा "अयं मम", "अयं परः", "अयं उच्चः", "अयं नीचः" इत्यादयः सर्वे भेदभावाः स्वयमेव निवर्तन्ते। भेदबुद्धेः अभावे परस्परद्वेषः, स्पर्धा, तिरस्कारः, सामाजिकविषमता च नश्यन्ति। तेषां स्थाने परस्परविश्वासः, सम्मानः, सौहार्दम्, सहयोगभावना च उदेति।

अस्य श्लोकस्य विशेषमहत्त्वम् एतत् यत् शङ्कराचार्यः गुरुत्वस्य आधारं जन्म न मन्यते, किन्तु ज्ञानम् एव मन्यते। एषा भावना सामाजिकन्यायस्य उत्कृष्टं स्वरूपम् अस्ति। ज्ञानवान् मनुष्यः समाजस्य मार्गदर्शकः भवति, न तु केवलं जातिविशेषे जन्म प्राप्तः। अनेन समाजे योग्यता, सद्गुणाः, आचारः, ज्ञानम् इत्येव मानदण्डाः भवन्ति।

सहकारस्य दृष्ट्या अपि अयं सिद्धान्तः अत्यन्तोपयोगी अस्ति। सहकार्यं तदा एव सफलं भवति यदा समाजस्य सदस्याः परस्परं समभावेन पश्यन्ति। यदि जाति-वर्ण-धन-शिक्षा-आधारितः भेदभावः वर्तते, तर्हि सहयोगस्य स्थाने संघर्षः जायते। किन्तु समदृष्टिः परस्परविश्वासस्य बीजं भवति। विश्वासात् सहकार्यं, सहकार्याद् सामाजिकैक्यं, सामाजिकैक्यात् लोककल्याणम् इति विकासक्रमः शङ्कराचार्यस्य चिन्तने स्पष्टतया दृश्यते।

अद्यतनसमाजस्य सन्दर्भेऽपि अयं श्लोकः अत्यन्तं प्रासङ्गिकः। आधुनिकसंविधानैः प्रतिपादिताः समानता, मानवगौरवम्, सामाजिकन्यायः, समावेशिता (Inclusiveness), मानवाधिकाराः च सर्वे अस्य श्लोकस्य अन्तर्निहितदर्शनस्य एव व्यावहारिकरूपाणि सन्ति। अतः शङ्कराचार्यस्य अयं उपदेशः केवलम् आध्यात्मिकः न, अपितु समाजव्यवस्थायाः स्थैर्यं, सौहार्दं, सहकार्यसंस्कृतिं च पोषयन् सार्वकालिकः सामाजिकसन्देशः इति मन्तव्यम्।

सन्दर्भः अयं श्लोकः **श्रीशङ्कराचार्यविरचितायाः विष्णुषट्पद्याः प्रथमः श्लोकः**। श्रीशङ्कराचार्यः अस्मिन् स्तोत्रे भगवन्तं विष्णुं प्रति भक्तिपूर्णां प्रार्थनां कुर्वन् साधकस्य अन्तःकरणशुद्धेः उपायान् निरूपयति। अद्वैतवेदान्ते आत्मज्ञानस्य प्राप्त्यर्थं चित्तशुद्धिः अनिवार्या इति सिद्धान्तः। तस्यैव चित्तशुद्धेः साधनानि अत्र विनयः, मनोनिग्रहः, विषयवैराग्यम्, भूतदया इत्यादिरूपेण निर्दिष्टानि। अनेन श्लोकेन शङ्कराचार्यः दर्शयति यत् आध्यात्मिकसाधना सामाजिकसद्गुणैः विना पूर्णा न भवति।

श्लोकः

अविनयमपनय विष्णो
दमय मनः शमय विषयमृगतृष्णाम्।
भूतदयां विस्तारय तारय संसारसागरतः॥
विस्तृततात्पर्यम्. (विष्णुषट्पदी)

श्लोकार्थःहे विष्णो! मम अविनयं (अहङ्कारं, दुर्विनयं) दूरं कुरु। मम मनः निगृह्य संयमय। विषयेषु मृगतृष्णावत् मिथ्यां तृष्णां शमय। सर्वभूतेषु दयाभावं विस्तारितुं मां समर्थं कुरु। अन्ते संसाररूपात् दुस्तरात् सागरात् मां पारं नय।

तात्पर्यम् :अस्य श्लोकस्य तात्पर्यमिदं यत् श्रीशङ्कराचार्यः भगवन्तं विष्णुं प्रार्थयति यत् मनुष्यस्य आध्यात्मिकप्रगतेः तथा सामाजिककल्याणस्य मार्गे ये दोषाः बाधकाः भवन्ति—यथा अहङ्कारः, मनसः चाञ्चल्यम्, विषयेषु अतृप्ततृष्णा, सर्वभूतानां प्रति करुणाभावस्य अभावः—तान् सर्वान् निवारयतु। तेषां स्थाने विनयः, मनोनिग्रहः, वैराग्यम्, सर्वप्राणिषु दयाभावः च विकसिताः स्युः। यदा मनुष्यः स्वार्थं परित्यज्य सर्वभूतेषु आत्मभावेन वर्तते, तदा सः संसारबन्धनात् क्रमशः विमुच्यते। अतः अयं श्लोकः केवलं मोक्षप्रार्थना न, अपितु सदाचारयुक्तस्य, करुणामयस्य, समाजोपयोगिनः जीवनस्य आदर्शं प्रतिपादयति।

विश्लेषणम् : अयं श्लोकः शङ्कराचार्यस्य सामाजिकदर्शनस्य अत्यन्तमहत्त्वपूर्णः आधारः। अस्मिन् निर्दिष्टाः चत्वारः गुणाः—**विनयः, मनोनिग्रहः, विषयवैराग्यम्, भूतदया**—सामाजिकसहकारस्य मूलाधाराः सन्ति।

(१) अविनयमपनय — विनयस्य महत्त्वम्

अहङ्कारः सर्वेषां सामाजिकविरोधानां मूलकारणम्। अहङ्कारी मनुष्यः परेषां मतं न स्वीकरोति, न च सहकार्ये प्रवर्तते। अतः शङ्कराचार्यः प्रथममेव विनयस्य आवश्यकतां प्रतिपादयति। विनयवान् पुरुषः परस्परं सम्मानं ददाति, अन्येषां गुणान् आद्रियते, सहकार्ये उत्साहं दर्शयति।

(२) दमय मनः — मनोनिग्रहः

अनियन्त्रितं मनः स्पर्धां, क्रोधं, मत्सरं, स्वार्थं च जनयति। मनोनिग्रहः तु धैर्यं, विवेकं, समत्वं च उत्पादयति। सामाजिकजीवने विवादनिवारणाय तथा सहकार्यस्य सफलतायै मनोनिग्रहः अनिवार्यः।

(३) शमय विषयमृगतृष्णाम् — स्वार्थत्यागः

विषयेषु अतृप्ता तृष्णा मनुष्यं केवलं स्वार्थपरं करोति। यः केवलं स्वहितमेव चिन्तयति, सः समाजहिताय कार्यं कर्तुं न शक्नोति। अतः विषयासक्तेः शमनं सहकार्यभावनायाः मूलम्। स्वार्थत्यागेन एव परहितभावना वर्धते।

(४) भूतदयां विस्तारय

अस्य श्लोकस्य हृदयस्थं पदम् **"भूतदयाम्"** इति। शङ्कराचार्यस्य मते दया केवलं भावनात्मकः गुणः न, अपितु सामाजिककर्तव्यस्य मूलम्। सर्वभूतेषु दया उत्पद्यते चेत् मनुष्यः परदुःखं स्वदुःखवत् अनुभवति। ततः सेवाभावः, सहयोगः, दानशीलता, परस्परसंरक्षणम्, सामाजिकसमरसता च स्वाभाविकतया विकसिताः भवन्ति। अयं भावः सहकारतत्त्वस्य वास्तविकः आधारः अस्ति।

सन्दर्भः श्रीशङ्कराचार्यविरचितम् **उपदेशपञ्चकम्** (सोपानपञ्चकम्) अद्वैतवेदान्तस्य व्यवहारिकसाधनमार्गं निरूपयति। अस्मिन् पञ्चसु श्लोकेषु चत्वारिंशत् उपदेशाः क्रमशः प्रदत्ताः सन्ति। तेषां मध्ये **"सङ्गः सत्सु विधीयताम्"** इति उपदेशः साधकस्य आध्यात्मिकोन्नत्यै, नैतिकजीवनाय, सामाजिकसमरसतायै च अत्यन्तमहत्त्वपूर्णः।

श्लोकः

सङ्गः सत्सु विधीयतां भगवतो भक्तिर्दृढाधीयतां
शान्त्यादिः परिचीयतां दृढतरं कर्माशु सन्त्यज्यताम्।
सद्विद्वानुपसर्प्यतां प्रतिदिनं तत्पादुका सेव्यतां
ब्रह्मैकाक्षरमर्थ्यतां श्रुतिशिरोवाक्यं समाकर्ण्यताम्॥ (उपदेशपञ्चकम्)

तात्पर्यम् :अस्य वचनस्य तात्पर्यमिदं यत् मनुष्यस्य व्यक्तित्वनिर्माणे संगतिः अत्यन्तं प्रभावकारिणी भवति। यथा दुर्जनसङ्गः मनुष्यं अधर्ममार्गे, स्वार्थे, हिंसायां, अहङ्कारे च प्रवर्तयति, तथा सत्सङ्गः तं विनये, सत्ये, सेवायां, दयायां, आत्मसंयमे च प्रतिष्ठापयति। शङ्कराचार्यस्य अभिप्राये सत्सङ्गः केवलं आध्यात्मिकसाधनं न, अपितु सामाजिकपरिवर्तनस्य अपि मूलकारणम्। सज्जनानां साहचर्ये मनुष्यः परस्परसम्मानं, सहयोगं, सहिष्णुतां, लोकहितभावनां च अधिगच्छति। अतः सत्सङ्गः समाजे नैतिकमूल्यानां संवर्धनं करोति तथा सहकारसंस्कृतेः दृढमाधारं निर्माति।

विश्लेषणम् :शङ्कराचार्यस्य सामाजिकदर्शने सत्सङ्गः सहकारस्य विकासमार्गः इति स्पष्टं दृश्यते।

प्रथमं, सत्सङ्गः परस्परविश्वासस्य निर्माणं करोति। सज्जनाः परस्परं न स्पर्धन्ते, अपितु सहयोगेन कार्यं कुर्वन्ति। अनेन समाजे सौहार्दपूर्णं वातावरणं निर्मीयते।

द्वितीयं, सत्सङ्गः ज्ञानविनिमयस्य केन्द्रम् अस्ति। यत्र सज्जनाः समागच्छन्ति, तत्र अनुभवः, विद्या, नैतिकमूल्यानि च परस्परं विभज्यन्ते। एषः ज्ञानविनिमयः सामाजिकसहकारस्य महत्त्वपूर्णं रूपम्।

तृतीयं, सत्सङ्गः सेवाभावनां जनयति। सत्पुरुषाणां जीवनं परोपकारप्रधानं भवति। तेषां संसर्गे स्थितः जनः स्वार्थं त्यक्त्वा समाजहिताय प्रवर्तते। अनेन दानम्, सेवा, करुणा, परस्परसहायता च स्वाभाविकतया विकसिताः भवन्ति।

चतुर्थं, सत्सङ्गः सामाजिकसमरसतां पोषयति। सत्पुरुषाः जाति-धन-विद्या-भेदान् अतिक्रम्य सर्वेषु समानदृष्टिं धारयन्ति। अतः सत्सङ्गेन समाजे भेदभावाः न्यूनाः भवन्ति, सहयोगभावना च दृढा भवति।

पञ्चमं, शङ्कराचार्यस्य अद्वैतदर्शने सत्सङ्गः आत्मज्ञानस्य साधनं मन्यते। आत्मज्ञानं प्राप्ते सति सर्वेषु आत्मभावः विकसितः भवति। आत्मभावेन एव परस्परसहयोगः, दया, सेवा, लोकसङ्ग्रहः च सम्भवन्ति। अतः सत्सङ्गः सहकारस्य केवलं सामाजिकं न, अपितु आध्यात्मिकमपि मूलाधारः अस्ति।

सन्दर्भः मातृपञ्चकम् श्रीशङ्कराचार्येण स्वमातुः **आर्याम्बायाः** देहावसानसमये विरचितं करुणारसमयं स्तोत्रम्। संन्यासाश्रमं स्वीकृत्य अपि शङ्कराचार्यः मातुः अन्तिमसमये तस्याः समीपम् आगत्य अन्त्येष्टिकर्म अकरोत्। तदा मातुः अपरिमितस्नेहं, पालनपोषणं, त्यागं च स्मृत्वा एते पञ्च श्लोकाः विरचिताः। अस्मिन् ग्रन्थे मातृमहिमा, मातृसेवा, कृतज्ञता, पुत्रधर्मः च अत्यन्तं मार्मिकतया वर्णिताः सन्ति। अतः **मातृपञ्चकम्** भारतीयसंस्कृतेः मातृभक्तेः च श्रेष्ठं प्रमाणग्रन्थरूपेण परिगण्यते।

श्लोकः

मातृपञ्चकम्
मुक्तामणिस्त्वं नयनं ममेति
राजेति जीवेति चिरं सुत त्वम्।
इत्युक्तवत्यास्तव वाचि मातः
ददाम्यहं तण्डुलमेष शुष्कम्॥मातृपञ्चकम्

श्लोकार्थः बाल्यावस्थायां त्वं स्नेहपूर्वकं मां प्रति "वत्स! त्वमेव मम नेत्रमणिः, त्वमेव मम राजा, त्वं दीर्घायुष्मान् भव" इति पुनः पुनः वदन्ती प्रेम्णा मां पोषितवती। अद्य तव अन्त्यकर्मसमये अहं केवलमेतत् शुष्कतण्डुलं (पिण्डरूपेण) समर्पयामि। तव अनन्तोपकारस्य प्रतिदानं कर्तुं मम सामर्थ्यं नास्ति।

तात्पर्यम् :अस्य श्लोकस्य तात्पर्यमिदं यत् माता स्वपुत्रस्य पालनपोषणे अनन्तं कष्टं सहते। सा गर्भधारणात् आरभ्य बालस्य जन्म, पालनम्, शिक्षणम्, संरक्षणम्, संस्कारप्रदानम् इत्यादिषु सर्वत्र निःस्वार्थभावेन स्वजीवनं समर्पयति। पुत्रस्य सुखमेव तस्याः परमं सुखं भवति। माता पुत्रं धनात्, प्राणेभ्यः, स्वसुखात् अपि अधिकं मन्यते।

श्रीशङ्कराचार्यः मातुः देहावसानसमये एतत् श्लोकं रचयित्वा आत्मनः कृतज्ञतां प्रकाशयति। यद्यपि संन्यासधर्मेण गृहत्यागः कृतः, तथापि मातुः अन्तिमाभिलाषं पूरयितुं स्वयम् आगत्य अन्त्येष्टिकर्म अकरोत्। तेन अयं श्लोकः केवलं मातृशोकस्य अभिव्यक्तिः न, अपितु मातृऋणस्य अनन्तत्वस्य उद्घोषः। मनुष्यः यावत् जीवति, तावत् मातुः ऋणं सम्पूर्णतया परिशोधयितुं न शक्नोति।

विश्लेषणम् :अयं श्लोकः सामाजिकजीवने **परिवारसहकारस्य** आदर्शं प्रतिपादयति। समाजस्य मूलाधारः परिवारः, परिवारस्य केन्द्रबिन्दुः माता। माता स्वार्थरहितभावेन परिवारस्य सर्वेषां सदस्याणां कृते श्रमं करोति। तस्याः सेवया, त्यागेन, प्रेम्णा च परिवारे सौहार्दं, अनुशासनं, संस्काराः च विकसिताः भवन्ति। शङ्कराचार्यः अत्र मातुः निःस्वार्थसेवां स्मारयन् दर्शयति यत् सहकारः केवलं सामाजिकसंस्थासु न दृश्यते, अपितु परिवारे एव प्रथमं शिक्ष्यते। मातुः स्नेहः, त्यागः, सहनशीलता, सेवाभावः च बालकस्य व्यक्तित्वनिर्माणे प्रमुखां भूमिकां निर्वहन्ति। यः पुत्रः मातृसेवायाः महत्त्वं जानाति, स एव समाजे अपि परोपकारे, सेवायां, सहयोगे च प्रवर्तते। अस्य श्लोकस्य अन्यदपि महत्त्वम् अस्ति। शङ्कराचार्यः आत्मज्ञानस्य प्रचारकः सन् अपि मातुः उपकारान् न विस्मरति। अनेन ज्ञायते यत् आध्यात्मिकजीवनं सामाजिककर्तव्येभ्यः पृथक् नास्ति। आत्मज्ञानं कृतज्ञतां, करुणां, सेवाभावं च वर्धयति। तस्मात् मातृसेवा सामाजिकधर्मस्य प्रथमं सोपानम् इति शङ्कराचार्यस्य सन्देशः। सहकारतत्त्वस्य दृष्ट्या माता परिवारस्य प्रथमसहयोगिनी अस्ति। सा सर्वान् एकत्र बध्नाति, परस्परं प्रेम्णा संयोजयति, संस्कारान् ददाति, कर्तव्यबुद्धिं जनयति। अनेन परिवारे सहकारसंस्कृतिः उत्पद्यते, ततः समाजे समरसता, परस्परसहायता, लोकमङ्गलभावना च विकसिताः भवन्ति।

सन्दर्भः अयं श्लोकः **श्रीशङ्कराचार्यविरचितस्य भजगोविन्दस्तोत्रस्य** अतीव प्रसिद्धः श्लोकः। भजगोविन्दम् नाम स्तोत्रं मानवजीवनस्य नश्वरत्वं, विषयभोगानां अनित्यता, आत्मज्ञानस्य आवश्यकता, मोक्षमार्गस्य साधनानि च सरलभाषया निरूपयति। अस्मिन् श्लोके शङ्कराचार्यः मोक्षप्राप्तेः क्रमिकसाधनाम् उपदिशति। अत्र सत्सङ्गः समग्रसाधनायाः प्रारम्भबिन्दुरूपेण निरूपितः। अद्वैतवेदान्तदृष्ट्या आत्मज्ञानस्य प्राप्तये चित्तशुद्धिः अनिवार्या, तस्य च प्रमुखं साधनं सत्सङ्गः इति अस्य श्लोकस्य मुख्यः सन्देशः।

श्लोकः

सत्सङ्गत्वे निःसङ्गत्वं
निःसङ्गत्वे निर्मोहत्वम्।
निर्मोहत्वे निश्चलतत्त्वं
निश्चलतत्त्वे जीवन्मुक्तिः॥भजगोविन्दम्

श्लोकार्थःसत्पुरुषाणां सङ्गेन विषयेषु आसक्तिः शनैः शनैः निवर्तते। आसक्तिनिवृत्तौ मोहः नश्यति। मोहक्षये मनः सत्यतत्त्वे दृढतया प्रतिष्ठितं भवति। तस्मिन् निश्चलतत्त्वज्ञानसम्पन्ने सति मनुष्यः जीवन्नेव मोक्षं प्राप्नोति।

तात्पर्यम्:अस्य श्लोकस्य तात्पर्यमिदं यत् श्रीशङ्कराचार्यः साधकस्य आध्यात्मिकविकासस्य क्रमिकमार्गं प्रतिपादयति। मनुष्यस्य जीवने सत्सङ्गः प्रथमं सोपानम् अस्ति। यदा सः सज्जनानां, विदुषां, महात्मनां च साहचर्यं प्राप्नोति, तदा तेषां सदाचारः, सद्विचारः, आत्मनिष्ठा च तस्य अन्तःकरणे प्रभावं जनयन्ति। तस्य फलरूपेण विषयेषु, धनसम्पत्तौ, पदप्रतिष्ठायां, इन्द्रियभोगेषु च यः अतिशयः आसक्तिभावः वर्तते, सः शनैः शनैः निवर्तते। आसक्तेः निवृत्तौ मोहः, अहङ्कारः, ममताभावः च क्षीयन्ते। ततो मनः चञ्चलतां त्यक्त्वा ब्रह्मतत्त्वे स्थिरं भवति। एषा स्थिरप्रज्ञा एव जीवन्मुक्तेः कारणं भवति। अतः सत्सङ्गः केवलं सद्भिः सह मिलनं न, अपितु

सम्पूर्णजीवनपरिवर्तनस्य मूलकारणम् इति शङ्कराचार्यस्य अभिप्रायः।

विश्लेषणम्:अयं श्लोकः सामाजिकसहकारस्य अत्यन्तं गूढं तात्त्विकमूलं प्रकाशयति। शङ्कराचार्यस्य मते समाजस्य उन्नतिः बाह्यनियमैः न, अपितु व्यक्तेः अन्तःकरणपरिष्कारेण भवति। तस्य परिष्कारस्य प्रथमसोपानं सत्सङ्गः।सत्सङ्गेन मनुष्यः स्वार्थपरतां परित्यजति। स्वार्थत्यागेन परहितभावना विकसिताभवति। परहितभावनया परस्परविश्वासः, सेवावृत्तिः, दयाभावः, सहयोगश्च उत्पद्यन्ते। अतः सत्सङ्गः सहकारस्य बीजम् इति वक्तुं शक्यते।

"निःसङ्गत्वम्" इति पदस्य सामाजिकार्थोऽपि महत्त्वपूर्णः। अत्र निःसङ्गत्वं समाजत्यागः न, किन्तु स्वार्थासक्तेः त्यागः। यः स्वार्थबन्धनात् मुक्तः भवति, स एव निष्पक्षतया समाजहिताय कार्यं करोति। अयं भावः सेवासंस्थासु, शिक्षाक्षेत्रे, प्रशासनक्षेत्रे, आध्यात्मिकसङ्घेषु च सहकार्यस्य दृढमाधारः भवति।

"निर्मोहत्वम्" इति मोहस्य क्षयः। मोहः एव जातिवादस्य, लोभस्य, स्पर्धायाः, वैमनस्यस्य च मूलकारणम्। निर्मोहत्वेन मनुष्यः सर्वेषु समानदृष्टिं धारयति। एषा समदृष्टिः सामाजिकसमरसतां पोषयति।

"निश्चलतत्त्वम्" इति सत्ये दृढनिष्ठा। निश्चलचित्तः पुरुषः न्यायपूर्वकं वर्तते, परहितमेव चिन्तयति, कर्तव्यपालने स्थितः भवति। तादृशाः व्यक्तयः समाजस्य विश्वसनीयाः नेतृत्वकर्तारः भवन्ति तथा सहकारप्रधानस्य समाजस्य निर्माणे महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहन्ति।

अन्ते **"जीवन्मुक्तिः"** इति पदेन शङ्कराचार्यः सूचयति यत् यः आत्मज्ञानसम्पन्नः, सः केवलं स्वकल्याणमेव न करोति, अपितु लोकसङ्ग्रहाय, समाजहिताय, धर्मसंरक्षणाय च प्रेरणास्रोतः भवति। तस्मात् जीवन्मुक्तस्य जीवनं समाजस्य कृते आदर्शसहकारस्य प्रतिमानम् अस्ति।

सौजन्यम् :

सन्दर्भःअयं श्लोकः **श्रीशङ्कराचार्यविरचितायाः विष्णुषट्पद्याः प्रथमः श्लोकः**। अस्मिन् स्तोत्रे शङ्कराचार्यः भगवन्तं विष्णुं प्रति भक्तिपूर्णां प्रार्थनां कुर्वन् साधकस्य अन्तःकरणशुद्धेः आवश्यकगुणान् निरूपयति। अद्वैतवेदान्ते आत्मज्ञानस्य प्राप्त्यर्थं चित्तशुद्धिः अनिवार्या। तस्य चित्तशुद्धेः प्रमुखसाधनानि विनयः, मनोनिग्रहः, वैराग्यम्, भूतदया च भवन्ति। एते गुणाः आध्यात्मिकजीवनस्य आधाराः सन्तः सामाजिकसौजन्यस्यापि आधाराः भवन्ति।

श्लोकः

> **अविनयमपनय विष्णो दमय मनः शमय विषयमृगतृष्णाम्।**
> **भूतदयां विस्तारय तारय संसारसागरतः॥** विष्णुषट्पदी

श्लोकार्थः हे भगवान् विष्णो! मम दुर्विनयं तथा अहङ्कारं निवारय। मम मनः संयमय। विषयभोगेषु मिथ्यातृष्णां शमय। सर्वभूतेषु दयाभावं विस्तारय। अन्ते संसाररूपात् दुःखसागरात् मां उद्धर।

तात्पर्यम्:अस्य श्लोकस्य तात्पर्यमिदं यत् मनुष्यस्य चरित्रनिर्माणस्य मूलाधारः विनयः एव। अहङ्कारः, विषयासक्तिः, चञ्चलमनः, निर्दयता च मनुष्यस्य नैतिकपतनस्य कारणानि भवन्ति। अतः श्रीशङ्कराचार्यः भगवन्तं प्रार्थयति यत् एते दोषाः निवार्यन्ताम्। "अविनयमपनय" इत्यनेन शङ्कराचार्यः सूचयति यत् विनयरहितः पुरुषः न कदापि समाजे सम्मानं प्राप्नोति, न च परेषां हृदयं जेतुं शक्नोति। विनयः एव सौजन्यस्य प्रथमलक्षणम्। विनययुक्तः पुरुषः सर्वान् आदरयति, परेषां विचारान् शृणोति, मृदुभाषी भवति, स्वदोषान् अपि स्वीकर्तुं समर्थो भवति।"दमय मनः" इत्यनेन मनोनिग्रहस्य महत्त्वं प्रतिपाद्यते। असंयतमनः क्रोधं, ईर्ष्यां, स्पर्धां, द्वेषं च जनयति। संयतचित्तः पुरुषः शान्तः, विवेकी, सहिष्णुश्च भवति। एषः गुणः सौजन्यस्य आधारभूतः।"शमय विषयमृगतृष्णाम्" इति वचनं विषयेषु अतृप्तलोभस्य निरसनम् उपदिशति। यः मनुष्यः लोभपरायणः भवति, सः परहितं न चिन्तयति। किन्तु विषयतृष्णाक्षये परोपकारबुद्धिः, सेवाभावः, समाजहितचिन्ता च विकसिताः भवन्ति।

अस्य श्लोकस्य केन्द्रबिन्दुः **"भूतदयां विस्तारय"** इति पदम्। दया एव सौजन्यस्य प्राणः। सर्वभूतेषु करुणाभावः विकसिते सति मनुष्यः परदुःखं स्वदुःखवत् अनुभवति। तस्मात् सेवा, सहयोगः, क्षमा, दानशीलता, मधुरव्यवहारः च स्वाभाविकतया प्रादुर्भवन्ति। अतो दया न केवलम् आध्यात्मिकगुणः, अपितु सामाजिकसौजन्यस्य मूलम्।

अन्वयः हे विष्णो! अविनयं अपनय। मनः दमय। विषयेषु या मृगतृष्णा अस्ति तां शमय। भूतदयां विस्तारय। मां संसारसागरात् तारय।

विश्लेषणम् :

श्रीशङ्कराचार्यस्य सामाजिकदर्शने **सौजन्यम्** केवलं शिष्टाचारः नास्ति; अपितु विनय, दया, आत्मसंयम, परहितभावना च समन्वितः महान् नैतिकगुणः।

अस्मिन् श्लोके सौजन्यस्य चत्वारि प्रमुखानि अङ्गानि निर्दिष्टानि—

(१) विनयः — अहङ्कारस्य अभावे एव परस्परसम्मानः सम्भवति। विनयी पुरुषः समाजे सौहार्दं स्थापयति।

(२) मनोनिग्रहः — संयमः क्रोधम्, असहिष्णुतां, वैमनस्यं च निवारयति। संयमी जनः सर्वैः सह सौजन्येन व्यवहरति।

(३) विषयवैराग्यम् — स्वार्थलोभस्य क्षये परोपकारभावः विकसितः भवति। एषः सामाजिकविश्वासस्य मूलम्।

(४) भूतदया — सर्वेषां प्रति करुणाभावः सौजन्यस्य परमं स्वरूपम्। दयालुः पुरुषः भेदभावं त्यक्त्वा सर्वेषु समानमादरं दर्शयति।

एवं शङ्कराचार्यः प्रतिपादयति यत् सौजन्यं बाह्याचारः न, अपितु अन्तःकरणस्य संस्कारः। अन्तःकरणशुद्धेः फलरूपेण एव मृदुता, सहिष्णुता, सेवाभावः, परस्परसम्मानः च समाजे प्रतिष्ठां लभन्ते।

सन्दर्भः अयं श्लोकः श्रीशङ्कराचार्यविरचितस्य भजगोविन्दस्तोत्रस्य प्रसिद्धः श्लोकः। भजगोविन्दम् केवलं वैराग्यग्रन्थः न, अपितु मानवजीवनस्य नैतिक-आध्यात्मिक-व्यावहारिकशिक्षायाः उत्कृष्टः ग्रन्थः। अस्मिन् श्लोके सत्सङ्गस्य प्रभावः क्रमशः मोक्षपर्यन्तं निरूपितः अस्ति।

श्लोकः

> **सत्सङ्गत्वे निःसङ्गत्वं**
> **निःसङ्गत्वे निर्मोहत्वम्।**
> **निर्मोहत्वे निश्चलतत्त्वं**
> **निश्चलतत्त्वे जीवन्मुक्तिः॥भजगोविन्दम्**

श्लोकार्थः सज्जनसङ्गेन विषयेषु आसक्तिः निवर्तते। आसक्तिनिवृत्तौ मोहः नश्यति। मोहाभावे आत्मतत्त्वे दृढनिष्ठा जायते। तस्याः फलरूपेण मनुष्यः जीवन्नेव मोक्षं प्राप्नोति।

तात्पर्यम्: अयं श्लोकः शङ्कराचार्यस्य नैतिकदर्शनस्य अत्यन्त-महत्त्वपूर्णः सूत्ररूपः उपदेशः अस्ति। अत्र साधकस्य आध्यात्मिक-प्रगतेः क्रमः दर्शितः अस्ति, किन्तु तस्य सामाजिकमहत्त्वम् अपि समानरूपेण विद्यमानम्।श्रीशङ्कराचार्यस्य मते मनुष्यस्य जीवने सत्सङ्गः एव सर्वेषां सद्गुणानां मूलकारणम्। सज्जनानां संसर्गे स्थितः मनुष्यः तेषां शीलं, विनयं, दयां, सत्यनिष्ठां, सेवाभावं च आत्मसात् करोति। ततः स्वार्थासक्तिः शनैः शनैः क्षीयते। स्वार्थनिवृत्तौ परहितचिन्ता, लोकसेवा, परस्परसम्मानः, सौजन्य-व्यवहारः च स्वाभाविकतया विकसिताः भवन्ति।"निःसङ्गत्वम्" इत्यस्य अभिप्रायः समाजत्यागः न, अपितु अनर्थकारिणां स्वार्था-सक्तीनां त्यागः। यः स्वार्थबन्धनात् मुक्तः भवति, सः निष्पक्षतया समाजहिताय चिन्तयति। निर्मोहभावः मनुष्यं अहङ्कारात्, लोभात्, द्वेषात् च विमोचयति। एतादृशः पुरुषः सर्वेषु समानभावेन व्यवहारं करोति। अयं समभावः एव सौजन्यस्य आधारः।

अन्वयः सत्सङ्गत्वे निःसङ्गत्वं भवति। निःसङ्गत्वे निर्मोहत्वं भवति। निर्मोहत्वे निश्चलतत्त्वं भवति। निश्चलतत्त्वे जीवन्मुक्तिः भवति।

विश्लेषणम् :सौजन्यम् इति केवलं मृदुभाषणं न, अपितु परेषां प्रति आदरः, सहिष्णुता, करुणा, परोपकारबुद्धिः, नम्रता च।सत्सङ्गेन मनुष्यस्य वाणी मृदु भवति, व्यवहारः शिष्टः भवति, विचारः उदारः भवति। अनेन सामाजिकसम्बन्धाः दृढाः भवन्ति।निर्मोहभावेन जातिवादः, धनाभिमानः, पदगर्वः, स्पर्धा, ईर्ष्या च क्षीयन्ते। एतेषां स्थाने समदृष्टिः, सौहार्दम्, परस्परसम्मानः च विकसिताः भवन्ति। अतः शङ्कराचार्यस्य मते सत्सङ्गः सौजन्यसंस्कृतेः मूलप्रेरकः अस्ति।

सन्दर्भः मनीषापञ्चकम् वाराणस्यां घटितस्य प्रसिद्धस्य प्रसङ्गस्य अनन्तरं विरचितम्। भगवान् शङ्कराचार्यः मार्गे गच्छन् एकं चाण्डालं दृष्ट्वा तं मार्गात् अपसर्तुम् उक्तवान्। तदा चाण्डालेन आत्मतत्त्वसम्बद्धाः प्रश्नाः पृष्टाः। तेषां श्रवणेन शङ्कराचार्यः तस्य ब्रह्मज्ञानं ज्ञात्वा तं गुरुरूपेण स्वीकृतवान्। तस्य अनुभूतेः फलरूपेण मनीषापञ्चकस्य रचना अभवत्।

श्लोकः

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटतरा या संविदुज्जृम्भते।
या ब्रह्मादिपिपीलिकान्ततनुषु प्रोता जगत्साक्षिणी।
सैवाहं न च दृश्यवस्त्विति दृढप्रज्ञापि यस्यास्ति चेत्।
चाण्डालोऽस्तु स तु द्विजोऽस्तु गुरुरित्येषा-
मनीषा मम॥मनीषापञ्चकम्

श्लोकार्थः यः सर्वेषु प्राणिषु एकमेव ब्रह्मचैतन्यं पश्यति तथा आत्मानं शरीरात् भिन्नं ब्रह्मस्वरूपं जानाति, सः चाण्डालः वा ब्राह्मणः वा भवतु, स एव मम गुरुः।

तात्पर्यम् : अस्य श्लोकस्य मुख्यः सन्देशः सामाजिकसमता तथा परस्परसम्मानः अस्ति। शङ्कराचार्यः प्रतिपादयति यत् मनुष्यस्य गौरवं जन्मना न, किन्तु ज्ञानेन निर्धार्यते। यः आत्मतत्त्वस्य ज्ञाता अस्ति, स एव पूज्यः। जाति, वर्णः, कुलम्, धनम्, सामाजिकप्रतिष्ठा वा मनुष्यस्य वास्तविकमूल्यं न निर्धारयन्ति।एषा भावना सौजन्यस्य सर्वोच्चं रूपम्। यत्र सर्वेषां प्रति सम्मानः अस्ति, तत्र न तिरस्कारः, न अस्पृश्यता, न सामाजिकविभेदः। शङ्कराचार्यः समाजे ज्ञानाधारितसम्मानव्यवस्थां स्थापयितुमिच्छति।

अन्वयः या संवित् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटतरा उज्जृम्भते, या ब्रह्मादिपिपीलिकान्ततनुषु प्रोता जगत्साक्षिणी अस्ति, सा एव अहम्, न दृश्यवस्तु इति यस्य दृढप्रज्ञा अस्ति, सः चाण्डालः अस्तु वा द्विजः अस्तु, सः गुरुः इति एषा मम मनीषा।

विश्लेषणम् : अयं श्लोकः भारतीयसामाजिकचिन्तने सौजन्यस्य परमोत्कृष्टं दर्शनम्।सौजन्यस्य मूलं परस्परसम्मानः। शङ्कराचार्यः जन्माधारितश्रेष्ठताभावं निरस्य ज्ञानाधारितसम्मानस्य सिद्धान्तं स्थापयति।यः परेषां मध्ये आत्मभावं पश्यति, सः कदापि जातीयद्वेषं, सामाजिकतिरस्कारं, अहङ्कारं वा न करोति। तस्य व्यवहारः मृदुः, उदारः, विनीतः च भवति।अद्वैतदर्शनस्य सामाजिकपरिणामः अत्र स्पष्टः दृश्यते। सर्वेषु एकमेव ब्रह्म विराजते इति भावनया परस्परविश्वासः, समभावः, सौजन्यम्, सहिष्णुता, लोकमैत्री च विकसिताः भवन्ति।आधुनिकदृष्ट्यापि अयं श्लोकः मानवगौरवस्य, सामाजिकन्यायस्य, समानतायाः, समावेशकसंस्कृतेः (inclusive society) च दार्शनिकाधारः इति स्वीक्रियते।

सन्दर्भःविवेकचूडामणिः श्रीशङ्कराचार्यस्य प्रसिद्धः प्रकरणग्रन्थः अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे आत्मानात्मविवेकः, साधनचतुष्टयम्, गुरुशिष्यसम्बन्धः, आत्मज्ञानस्य प्रक्रिया च विस्तारतः प्रतिपादिता। अयं श्लोकः गुरुशरणागतेः अनिवार्यतां प्रतिपादयति।

श्लोकः

अतो विमुक्त्यै प्रयतेत विद्वान्
संन्यस्तबाह्यार्थसुखस्पृहः सन्।
सन्तं महान्तं समुपेत्य देशिकं
तेनोपदिष्टार्थसमाहितात्मा॥विवेकचूडामणिः

श्लोकार्थः अतः विवेकी पुरुषः बाह्यविषयेषु आसक्तिं त्यक्त्वा मोक्षप्राप्तये प्रयत्नं कुर्यात्। सः महात्मानं सद्गुरुं विनयपूर्वकं उपगम्य, तेन उपदिष्टं तत्त्वं श्रद्धया स्वीकरोतु।

तात्पर्यम् अस्य श्लोकस्य केन्द्रीयभावः विनयः एव। श्रीशङ्कराचार्यः प्रतिपादयति यत् ज्ञानप्राप्तिः केवलं शास्त्राध्ययनेन न भवति; अपितु सद्गुरोः समीपे विनयेन उपगमनम् अनिवार्यम्। अहङ्कारयुक्तः पुरुषः ज्ञानस्य अधिकारी न भवति। विनयेन, श्रद्धया, सेवाभावेन च गुरोः समीपं गत्वा तस्य उपदेशं हृदयङ्गमं कर्तव्यम्। **अत्र "सन्तं महान्तं समुपेत्य" इति पदेन सौजन्यस्य व्यावहारिकरूपं प्रतिपाद्यते। महात्मनः समीपे नम्रतया उपस्थितिः, तेषां वचनस्य आदरः, सेवाभावः, प्रश्नेषु मर्यादा च सौजन्यस्य प्रधानलक्षणानि सन्ति।**

अन्वयः अतः विद्वान् बाह्यार्थसुखस्पृहां संन्यस्य विमुक्तये प्रयतेत। सः सन्तं महान्तं देशिकं समुपेत्य, तेन उपदिष्टे अर्थे समाहितात्मा भवेत्।

विश्लेषणम् :सौजन्यं केवलं सामाजिकशिष्टाचारः न, अपितु ज्ञानग्रहणस्यापि आधारः। गुरोः प्रति आदरः, नम्रता, श्रद्धा,

सेवाभावः—एते सर्वे सौजन्यस्य स्वरूपाणि।श्रीशङ्कराचार्यस्य मते समाजे विद्यानां परम्परा गुरोः शिष्यस्य च सौजन्यपूर्णसम्बन्धेन एव प्रवर्तते। यदि शिष्यः अहङ्कारी भवेत्, तर्हि न ज्ञानग्रहणं सम्भवति, न संस्कारविकासः। अतः सौजन्यम् शिक्षाव्यवस्थायाः मूलाधारः इति शङ्कराचार्यस्य अभिप्रायः।आधुनिकशिक्षाक्षेत्रेऽपि गुरुसम्मानः, परस्परमर्यादा, विनययुक्तसंवादः, सहिष्णुता च ज्ञानसंस्कृतेः आधाराः सन्ति। अतः अयं श्लोकः सामाजिकसौजन्यस्य शिक्षाक्षेत्रे आदर्शं प्रस्तौति।

सन्दर्भः आत्मबोधः **श्रीशङ्कराचार्यविरचितः लघुप्रकरणग्रन्थः अस्ति। अद्वैतवेदान्तस्य मूलसिद्धान्तान् सरलभाषया निरूपयन् अयं ग्रन्थः साधकानां कृते आत्मज्ञानमार्गं प्रदर्शयति। आरम्भश्लोके एव ज्ञानस्य अधिकारिणः नैतिकगुणाः निरूपिताः सन्ति।**

श्लोकः

तपोभिः क्षीणपापानां शान्तानां वीतरागिणाम्।
मुमुक्षूणामपेक्ष्योऽयमात्मबोधो विधीयते॥ आत्मबोधः

श्लोकार्थः एषः आत्मबोधग्रन्थः तेषां कृते रचितः अस्ति, ये तपसा पापक्षयं कृतवन्तः, शान्तस्वभावाः, रागद्वेषरहिताः, मोक्षकामिनः च सन्ति।

तात्पर्यम् : श्रीशङ्कराचार्यः अत्र आत्मज्ञानस्य अधिकारिणः गुणान् निर्दिशति। आत्मज्ञानं केवलं बुद्धेः विषयः नास्ति; अपितु शान्तचित्तस्य, विनीतस्य, रागद्वेषरहितस्य पुरुषस्य एव अधिकारः। शान्तिः, क्षमा, आत्मसंयमः, अहङ्काराभावः, उदारता च आत्मविद्यायाः भूमिकाः भवन्ति। अस्य श्लोकस्य सामाजिकार्थः अपि महत्त्वपूर्णः। यः शान्तः, संयतः, रागद्वेषरहितः च भवति, सः सर्वैः सह सौजन्येन व्यवहरति। तस्य व्यवहारे कठोरता, हिंसा, तिरस्कारः वा न भवति।

अन्वयः अयम् आत्मबोधः तपोभिः क्षीणपापानाम्, शान्तानाम्, वीतरागिणाम्, मुमुक्षूणाम् अपेक्ष्यः विधीयते।

विश्लेषणम् :अस्मिन् श्लोके सौजन्यस्य अन्तर्मुखस्वरूपं प्रतिपाद्यते।

शान्तता—सौजन्यस्य मूलम्। अशान्तः पुरुषः न कदापि मृदुभाषी भवति।

वीतरागता—स्वार्थरहितजीवनम्। रागद्वेषयोः अभावे समभावः जायते।

तपः—आत्मशोधनम्। तपसा मनुष्यस्य अहङ्कारः, क्रोधः, लोभः च क्षीयन्ते। ततो मृदुता, सहिष्णुता, क्षमा च विकसिताः भवन्ति।

श्रीशङ्कराचार्यस्य दृष्ट्या सौजन्यम् अन्तःकरणशुद्धेः फलम्। यः आत्मशुद्धिं प्राप्नोति, तस्य व्यवहारः स्वयमेव मधुरः, उदारः, करुणामयः च भवति। अतः सौजन्यं कृत्रिमाचारः न, अपितु आत्मसंस्कारस्य स्वाभाविकाभिव्यक्तिः।

सन्दर्भः मातृपञ्चकम् श्रीशङ्कराचार्येण स्वमातुः आर्याम्बायाः निधनसमये विरचितम्। संन्यासधर्मानुसारं संन्यासिनः गृहकार्येषु प्रवृत्तिः न भवति, तथापि शङ्कराचार्यः मातुः अन्तिमवचनं पूरयितुं स्वयम् आगत्य अन्त्येष्टिं कृतवान्। तस्य प्रसङ्गे एते करुणारसपूर्णाः श्लोकाः विरचिताः।

श्लोकः

मुक्तामणिस्त्वं नयनं ममेति
राजेति जीवेति चिरं सुत त्वम्।
इत्युक्तवत्यास्तव वाचि मातः
ददाम्यहं तण्डुलमेष शुष्कम्॥मातृपञ्चकम्

श्लोकार्थःहे मातः! त्वं मम बाल्ये मां स्नेहेन "त्वमेव मम नेत्रमणिः, त्वमेव मम सर्वस्वम्, चिरंजीवी भव" इति वदन्ती सदा पालनं कृतवती। अद्य तव अन्त्यकर्मसमये अहं केवलं शुष्कतण्डुलरूपं पिण्डं समर्पयामि। तव महोपकारस्य प्रतिदानं कर्तुं मम सामर्थ्यं नास्ति।

तात्पर्यम्: अयं श्लोकः मातृप्रेम्णः, कृतज्ञतायाः, विनयस्य च अनुपमं चित्रणम्। श्रीशङ्कराचार्यः अत्र स्वमातुः अनन्तोपकारान् स्मरन् आत्मनः नम्रतां प्रकाशयति।बाल्यावस्थायां माता स्वपुत्रं धनात् अपि श्रेष्ठं मन्यते। सा पुत्रस्य सुखाय स्वसुखं त्यजति, निद्रां त्यजति, स्वास्थ्यमपि उपेक्षते। पुत्रः यदा रोगी भवति तदा माता दुःखिता भवति, यदा पुत्रः हसति तदा सा आनन्दिता भवति। एतादृशस्य निःस्वार्थप्रेम्णः प्रतिदानं कस्यापि सामर्थ्ये नास्ति।शङ्कराचार्यः संन्यासी सन् अपि मातुः उपकारान् न विस्मरति। एतत् दर्शयति यत् आध्यात्मिकता कदापि कृतज्ञतां न बाधते। अपि तु आत्मज्ञानमेव विनयस्य, सौजन्यस्य, मातृभक्तेः च परिपाकः भवति।

अन्वयः हे मातः! त्वं चिरं "त्वं मम नयनमणिः, त्वं मम राजा, हे सुत! जीव" इति उक्तवती। अद्य अहं तुभ्यं एतं शुष्कतण्डुलं ददामि।

विश्लेषणम् : अयं श्लोकः सामाजिकसौजन्यस्य अत्यन्तं गम्भीरं रूपं प्रतिपादयति।सौजन्यम् केवलं बाह्यशिष्टाचारः नास्ति। कृतज्ञता, मातृसम्मानः, सेवाभावः, नम्रता च तस्य अन्तरङ्गतत्त्वानि। शङ्कराचार्यस्य मते यः स्वमातरं न सम्मानयति, सः समाजे अपि सौजन्ययुक्तः न भवितुमर्हति।माता प्रथमगुरुः, प्रथमोपकारिका, प्रथमसंस्कारदात्री च। तस्याः प्रति आदरः एव सामाजिकसंस्कारस्य मूलम्।आधुनिकसमाजे वृद्धमातापितृणां परित्यागः, परिवारविघटनम्, स्वार्थप्रधानजीवनं च वर्धमानम्। अस्य समस्यायाः समाधानं मातृपञ्चकस्य शिक्षासु दृश्यते।अतः शङ्कराचार्यस्य दृष्ट्या कृतज्ञता एव सौजन्यस्य सर्वोच्चाभिव्यक्तिः।

सन्दर्भः कनकधारास्तोत्रं श्रीशङ्कराचार्यस्य प्रारम्भिककृतिषु अन्यतमम्। निर्धनब्राह्मणस्त्रियाः करुणावस्थां दृष्ट्वा भगवत्याः लक्ष्म्याः कृपां प्रार्थयन् एतत् स्तोत्रं विरचितम्। अस्य स्तोत्रस्य प्रत्येकः श्लोकः करुणा, दया, उदारता, परोपकारभावः च प्रतिपादयति।

श्लोकः

दद्याद् दयानुपवनो द्रविणाम्बुधाराम्
अस्मिन्नकिञ्चनविहङ्गशिशौ विषण्णे।
दुष्कर्मघर्ममपनीय चिराय दूरं
नारायणप्रणयिनी नयनाम्बुवाहः॥कनकधारास्तोत्रम्

श्लोकार्थः हे महालक्ष्मि! तव करुणामयः कटाक्षः दयारूप-वायुनाऽनुप्रेरितः भवित्वा अस्मिन् निर्धने दुःखिते जननि धनवर्षां करोतु। तस्य पूर्वकृतपापक्लेशान् अपि दूरं नयतु।

तात्पर्यम् : अयं श्लोकः करुणायाः सामाजिकपरिमाणं प्रकाशयति। कनकधारास्तोत्रस्य रचनाकारणं प्रसिद्धम्। एकदा श्रीशङ्कराचार्यः भिक्षार्थं गत्वा निर्धनब्राह्मणस्त्रियं ददर्श। तस्याः गृहे दातुं किञ्चिदपि नासीत्। तथापि सा लज्जया एकमामलकफलम् अर्पितवती। तस्याः निःस्वार्थदानभावेन प्रभावितः शङ्कराचार्यः लक्ष्मीं स्तुतवान्। ततः सुवर्णामलकवृष्टिः अभवत्।अतः अस्य स्तोत्रस्य मूलाधारः दयायाः

प्रति दया अस्ति। शङ्कराचार्यः निर्धनस्य दुःखं स्वदुःखवत् अनुभूतवान्।

अन्वयः हे नारायणप्रणयिनि! तव नयनाम्बुवाहः दयानुपवनेन प्रेरितः अस्मिन् अकिञ्चनविहङ्गशिशौ विषण्णे द्रविणाम्बुधारां दद्यात्। दुष्कर्मघर्मं चिराय दूरीकरोतु।

विश्लेषणम् :अयं श्लोकः सामाजिकसौजन्यस्य परमोच्चं स्वरूपं निरूपयति।सौजन्यम् केवलं मधुरवचनं न, अपितु परदुःखे स्पन्दमानहृदयता।शङ्कराचार्यः निर्धनां स्त्रियम् अवलोक्य तस्याः दुःखं केवलं दृष्टवान् न, अपितु तस्याः दुःखनिवारणाय भगवतीं प्रार्थितवान्।अयं व्यवहारः दर्शयति यत् सौजन्यं निष्क्रियसहानुभूतिः न, अपितु सक्रियकरुणा (Active Compassion) अस्ति। श्रीशङ्कराचार्यस्य अद्वैतदर्शने सर्वेषु एकमेव ब्रह्म अस्ति। अतः परदुःखनिवारणं स्वधर्मः भवति।सामाजिकदृष्ट्या निर्धनानां साहाय्यम्, दुर्बलानां संरक्षणम्, दानम्, सामाजिकन्यायः, लोककल्याणम्—एतानि सर्वाणि सौजन्यस्य व्यावहारिकरूपाणि सन्ति।आधुनिकसमाजे सामाजिकसेवा, लोककल्याणकार्यक्रमाः, दानसंस्थाः, अन्नदानम्, शिक्षासहायता इत्यादयः एतस्यैव भावनायाः विस्ताराः सन्ति।

सन्दर्भः दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम् श्रीशङ्कराचार्यविरचितं गुरुतत्त्वस्य स्तवनम् अस्ति। अत्र भगवान् दक्षिणामूर्तिः मौनव्याख्यानेन ब्रह्मविद्यां प्रददाति। अद्वैतवेदान्ते गुरोः स्थानं परमम्। ज्ञानस्य सम्प्रदायः विनयेन एव प्रवहति।

श्लोकः

विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतं
पश्यन्नात्मनि मायया बहिरिवोद्भूतं यथा निद्रया।
यः साक्षात्कुरुते प्रबोधसमये स्वात्मानमेवाद्वयं
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये॥ दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्

श्लोकार्थः यः गुरु स्वानुभवेन शिष्यं बोधयति यत् सम्पूर्णं जगत् आत्मनि एव प्रतिष्ठितम्, स एव दक्षिणामूर्ति। तस्मै गुरवे नमस्कारः।

तात्पर्यम्: अस्य श्लोकस्य केन्द्रभावः **गुरुभक्तिः तथा विनयः**। शङ्कराचार्यस्य मते गुरुः केवलं ज्ञानदाता न, अपितु अज्ञानान्धकारस्य नाशकः। गुरोः समीपे नम्रता, श्रद्धा, सेवाभावः च ज्ञानस्य द्वारं उद्घाटयन्ति।यदा साधकः सर्वेषु आत्मैक्यं पश्यति, तदा तस्य अन्तःकरणे अहङ्कारः नश्यति। अहङ्काराभावे सौजन्यं स्वाभाविकतया विकसितं भवति। अतः गुरुप्रणामः केवलं धार्मिकाचारः न, अपितु विनयस्य सामाजिकाभिव्यक्तिः।

अन्वयः यः प्रबोधसमये स्वात्मानम् अद्वयं साक्षात्कुरुते, विश्वं निजान्तर्गतं पश्यति, तस्मै श्रीदक्षिणामूर्तये नमः।

विश्लेषणम् :शङ्कराचार्यस्य सामाजिकदर्शने गुरुसम्मानः सौजन्यस्य अनिवार्यं लक्षणम्।विनयः, गुरुपूजा, ज्ञानस्य आदरः, परस्पर-मर्यादा—एतेषां विना समाजे संस्कारपरम्परा न तिष्ठति। गुरोः प्रति नम्रता समाजे शिष्टाचारं, अनुशासनं, ज्ञानसम्मानं च पोषयति। अद्वैतदृष्ट्या सर्वेषु एकः आत्मा इति भावना परस्परसम्मानस्य मूलम्। यत्र सम्मानः अस्ति तत्रैव वास्तविकं सौजन्यम्।

सन्दर्भः शिवानन्दलहरी श्रीशङ्कराचार्यस्य भक्तिप्रधानकाव्यम्। अस्मिन् शिवभक्तेः आध्यात्मिकरहस्यं तथा भक्तेः नैतिकपरिणामाः सुन्दररीत्या निरूपिताः।

श्लोकः

अङ्कोलं निजबीजसन्ततिरयस्कान्तोपलं सूचिका
साध्वी नैजविभुं लता क्षितिरुहं सिन्धुः सरिद्वल्लभम्।
प्राप्नोतीह यथा तथा पशुपतेः पादारविन्दद्वयं
चेतोवृत्तिरुपेत्य तिष्ठति सदा सा भक्तिरित्युच्यते॥ शिवानन्दलहरी

श्लोकार्थः यथा स्वभावतः बीजं वृक्षं, नदी समुद्रं प्रति गच्छति, तथैव मनः भगवतः शिवस्य चरणयोः नित्यं स्थितं भवति; एषा भक्तिः।

तात्पर्यम्: अयं श्लोकः भक्तेः सहजस्वरूपं वर्णयति। भक्तिः केवलं पूजाविधिः न, अपितु नम्रता, समर्पणम्, प्रेम, अहङ्कारत्यागः च।यस्य हृदये ईश्वरप्रेम अस्ति, तस्य व्यवहारे करुणा, मृदुता, सहिष्णुता, क्षमा च स्वाभाविकतया दृश्यन्ते। एते एव सौजन्यस्य मूलगुणाः।

अन्वयः यथा अङ्कोलबीजं वृक्षं, सूचिका अयस्कान्तम्, लता वृक्षम्, नदी समुद्रं प्राप्नोति, तथा चेतोवृत्तिः पशुपतेः पादारविन्दं प्राप्य तिष्ठति; सा भक्तिः इति उच्यते।

विश्लेषणम्: शिवभक्तिः शङ्कराचार्यस्य मते समाजविमुखता न, अपितु समाजहितस्य प्रेरणा।भक्तः सर्वेषु शिवं पश्यति। अतः न कश्चित् द्वेष्टि, न कश्चित् अवमन्यते।भक्तेः फलम्—विनयः, क्षमा, करुणा, मृदुभाषिता, सहिष्णुता। एते गुणाःसामाजिकसौजन्यस्य मूलतत्त्वानि।